

УНИВЕРЗИТЕТ У БЕОГРАДУ – ФИЛОЛОШКИ ФАКУЛТЕТ

Докторске академске студије

ИЗВЕШТАЈ КОМИСИЈЕ ЗА ОЦЕНУ ДОКТОРСКЕ ДИСЕРТАЦИЈЕ

I ПОДАЦИ О КОМИСИЈИ ЗА ОЦЕНУ ДОКТОРСКЕ ДИСЕРТАЦИЈЕ

1.1. ДАТУМ И ОРГАН КОЈИ ЈЕ ИМЕНОВАО КОМИСИЈУ

Одлуком број 799/1, донетом на седници одржаној дана 25. марта 2026. године, Наставно-научно веће Филолошког факултета Универзитета у Београду образовало је Комисију за оцену докторске дисертације докторанда **Иване Стојановић Шешлак** под насловом „**Доживљај Балкана и балканских народа у делима путописаца – Александра Ф. Гиљфердинга, Мери Едит Дарам и Ребеке Вест**”, урађену под менторским руковођењем др **Предраг Мутавцића**.

1.2. САСТАВ КОМИСИЈЕ ЗА ОЦЕНУ ДОКТОРСКЕ ДИСЕРТАЦИЈЕ

1. ПРЕДСЕДНИК КОМИСИЈЕ

Име и презиме: **Ана Елаковић Ненадовић**

Звање: доцент

Ужа научна област: Неохеленистика

Датум избора у звање: 25. фебруар 2025.

Установа на којој је запослен: Филолошки факултет, Београд

2. ЧЛАН КОМИСИЈЕ

Име и презиме: **Мерима Кријези**

Звање: ванредни професор

Ужа научна област: Албанонологија

Датум избора у звање: 28. новембар 2023.

Установа на којој је запослен: Филолошки факултет, Београд

3. ЧЛАН КОМИСИЈЕ

Име и презиме: **Бојан Јовић**

Звање: научни саветник

Ужа научна област: Општа књижевност са теоријом књижевности

Датум избора у звање: 27. март 2013.

Установа на којој је запослен: Институт за књижевност и уметност, Београд.

II ПОДАЦИ О КАНДИДАТУ

Име (име једног родитеља) презиме:	Ивана (Миливоје) Стојановић Шешлак
Датум и место рођења:	11. мај 1979. године, Јагодина
Наслов мастер рада:	/
Датум одбране мастер рада:	/
Установа где је одбрањен мастер рад:	/
Научна област из које је стечено академско звање мастера:	/

III СПИСАК НАУЧНИХ И СТРУЧНИХ РАДОВА који су објављени или прихваћени за објављивање у оквиру рада на докторској дисертацији

1. Стојановић Шешлак, Ивана. (2021). Културна баштина на Косову очима Ребеке Вест. *Саборност XV* (2021): 127—141 (<https://www.sabornost.org/global/autori/186>) **M 52**
2. Стојановић Шешлак, Ивана. (2019). Балкан у путописима – између фикције, објективности, субјективности и стереотипа. *Липар – Часопис за књижевност, језик, уметност и културу* број 70 (2019): 89–104. (https://drive.google.com/file/d/1IPZscQ_axkTF1Iy03meLMiiKaqKRC2vx/view) **M 51**
3. Стојановић Шешлак, Ивана. (2018). Проблем ћутања у есеју „Велика је ствар ћутање“ Исидоре Секулић. *Липар – Часопис за књижевност, језик, уметност и културу* број 67 (2018): 251–264. (<https://drive.google.com/file/d/1QEPs6PNmk51ZFmbdT2P8QWzdQkMoZCXM/view>) **M 51**
4. Стојановић Шешлак, Ивана. (2018). Културолошко супротстављање Балкана и Европе са освртом на рукописе Исидоре Секулић о Балкану. *Липар – Часопис за књижевност, језик, уметност и културу* број 66 (2018): 55–73. (https://drive.google.com/file/d/1BXjkD-LEIG_VByhsrjtqASs81w3i-Tj/view) **M 51**

IV НАСЛОВ ДОКТОРСКЕ ДИСЕРТАЦИЈЕ

Доживљај Балкана и балканских народа у делима путописаца – Александра Ф. Гиљфердинга, Мери Едит Дарам и Ребеке Вест

V ПРЕДМЕТ И ЦИЉ ДОКТОРСKE ДИСЕРТАЦИЈЕ

Главни предмет истраживања докторске тезе кандидаткиње Иване Стојановић Шешлак ослања се на културолошко ишчитавање (сагледавање) три важна путописна дела која су из раличитих углова сагледала Балкан – реч је о путописима *Путовање по Херцеговини, Босни и старој Србији* Александра Ф. Гиљфердинга, *Кроз српске земље и Балканско бreme* Мери Едит Дарам и *Црно јагње и сиви соко* Ребеке Вест. Како је навела кандидаткиња, кључни „циљ јесте да пажљивим ишчитавањем садржине наведених путописних дела и њиховом анализом укажемо не само на сличности, већ и на разлике које су путописци у тим делима изнели када је реч о Балкану као феномену у целини, али и када говоримо о појединим балканским народима са којима су долазили у додир“ (стр. 1), при чему је у жижи перцепција аутора путописа култура, обичаји, традиција, веровања разматраних балканских народа. Додатни циљ јесте и настојање кандидаткиње да сагледа на основу анализираних путописа да ли „се може говорити о постојању једне балканске културе“ (*ibidem*). Кандидаткињин приступ теми је мултидисциплинаран те, поред дескриптивне методе, заступљена је и интерпретативна, компаративна и контрастивна. С озбиром на то да „путописи, поред објективних, представљају извор и субјективних ставова, позитивистичка метода која подразумева сагледавање историјског контекста и биографских података неопходна је у сагледавању путописних дела“ (стр. 4).

Овако постављена почетна позиција омогућила је кандидаткињи шири увид у тематику и проблематику током целог писања дисертације те да сасвим отворено и критички изнесе своје погледе на оно што су путописци указали у својим делима. Такође, један од задатих циљева истраживања представља и утврђивање степена уочених разлика, односно „да се сагледавањем разлика истакне да ли су оне само делимичне или су пак у питању супротна гледишта аутора о појединим друштвеним појавама, обичајима, навикама и традицијама народа на Балканском полуострву, као и о појединим историјским личностима и догађајима“ (*ibidem*). Уједно, применом биографске методе постављен је још један важан циљ – без обзира на већ изграђене ставове и погледе путописаца о Балкану, стечене путем образовања, одгоја, културе те усвојених стереотипа у срединама у којима су одрасли и формирали се као личности, чињеница је да су разматрани путописци боравком у новој средини имали прилику да се непосредно упознају са средином и људима, да поближе осете културу и свакодневни живот што им је омогућило да своја гледишта или „задрже“ или да их „употпуне новим сазнањима“ (стр. 5). Отуда овај циљ има за главни задатак да покаже колико су Гиљфердинг, Дарамова и Вестова остали верни својим почетним позицијама, односно колико су успели да их ублаже и прилагоде у складу са новим информацијама и сазнањима са терена.

VI ОСНОВНЕ ХИПОТЕЗЕ ИСТРАЖИВАЊА ДИСЕРТАЦИЈЕ

Полазећи од наведених циљева, основна хипотеза у докторској дисертацији кандидаткиње Иване Стојановић Шешлак јесте да су разматрана путописна дела (и поред тога што су настала у различитим историјским периодима и под сасвим различитим друштвено-политичким околностима) сасвим погодна за културолошко истраживање, будући да она, без обзира на то што су литерарна и приповедна по свом карактеру, не подлежу строгим нормативима поетског начина писања. У том погледу је и однос путописца према тематикама релативно слободнији. Полазна хипотеза је да се у сваком путопису читава учитан идентитет аутора који међутим неминовно бива конфронтан с алтеритетом (односно, локалним

идентитетом) с којим је остварио непосредан додир. У том и таквом непосредном сучељавању долази до изражаја путопишчев субјективан и/или објективан однос и, последично, могућа промена става и мишљења према алтеритету и његовој култури. Кандидаткиња сасвим тачно истиче у хипотези да „временска дистанца може пружити јасније културолошко читање, а тиме и објективнији поглед на поменута путописна дела“ (стр. 5), при чему никако не би требало занемарити ни историјску димензију када су разматрана дела написана и објављена, будући да је и она на свој начин умногоме допринела у формирању и у коначном обликовању ставова путописаца према алтеритету.

VII КРАТАК ОПИС САДРЖАЈА ДОКТОРСKE ДИСЕРТАЦИЈЕ

Докторска теза **Доживљај Балкана и балканских народа у делима путописаца – Александра Ф. Гиљфердинга, Мери Едит Дарам и Ребеке Вест** има 249 компјутерских страница. Њена структура се састоји од следећег оквира кога чине одговарајућа поглавља и њихова потпоглавља а дајемо га ниже.

После Уводних напомена (стр. 1–3), затим Циљева, методологије рада и полазне хипотезе (стр. 4–6), кандидаткиња у трећем поглављу, под насловом *Развој путописне књижевности и дефиниције путописа са освртом на путописна дела о Балкану* (стр. 7–36), разматра веома успешно путопис као књижевну (литерарну) форму настојећи да на синоптички начин а путем пажљивог конфронтирања изнесе погледе релевантних истраживача у вези са путописом и његовим схватањем као жанру, с једне стране – на стр. 18 то недвосмислено истиче: „Компаративном анализом и систематизацијом различитих дефиниција путописне књижевности које смо изложили, можемо утврдити да не постоји сагласност око одређења те врсте књижевности“ – те у вези са културолошким значајем и утицајима који је путопис, као посебно штиво намењено широкој читалачкој публици, имао на претходне генерације како у погледу (општег) информисања, тако и у стицању, ширењу и формирању знања и сазнања не само када је реч о сасвим новим, непознатим и неистраженим географским пределима и народима који су тамо живели, него и када је реч о проширивању и усвајању додатног знања о крајевима и народима који нису били довољно познати, истражени (стр. 8–23). Исто тако, не треба искључити ни самог аутора, односно путописца, који даје свој активан допринос било у приближавању, било у удаљавању идентитета с алтеритетом (стр. 14). Према кандидаткињи, како „крз сваки путопис у мањој или већој мери провејавају одлике културе и начина живота народа коме путописац припада, без обзира да ли је реч о малом или о великом, познатом или мање познатом народу“ (стр. 15), онда је неминовно не само да „са увођењем теме субјективности у путописном делу, питање које се намеће јесте да ли је путописна књижевност фикционални или нефикционални жанр“ (стр. 16), него и да „свако путовање пружа путописцу истраживачу оно што он сам жели да истражи“ (стр. 17) при чему се може поставити важно „питање веродостојности изнетог у путописном делу – питање односа између фикционалног и нефикционалног, објективног и субјективног елемента. Како сваки путописни запис стоји у односу на оног ко путопис ствара, представљајући оно што је током путовања аутор доживео, путописи постају својеврсно огледало путописца и носе лични печат аутора“ (стр. 18).

Улогу путописа кандидаткиња сагледава у форми посебног „моста између аутора и стварности, тј. између ауторове субјективности и објективности у додиру са виђеним. Све што се дешава пред очима путописца, путописац преноси у текст, али кроз призму сопственог искуства, што некада може бити јако упитно, посебно ако је путописац острашћен или ако држи нечију страну“ те да „смо мишљења да се у путописима не могу избећи фикционални елементи“ (стр. 19) а позивајући се на мишљење Језерника (2007: 30), истакла је и да се запажања путописаца „будући да су испричана у првом лицу, не могу се сматрати у

потпуности поузданим” (стр. 20), додуше не увек и не у свакој прилици, и поред тога што „је циљ путописаца, без обзира на њихов род, објективност у сагледавању догађаја о којима пишу, њихова је и тежња да им се верује” (стр. 21). Виђено у том контексту, сваки путопис, како истиче кандидаткиња, „није само прелазак од једне тачке до друге, већ увек подразумева више од тога. Како различита измештања доводе и до (не)свесног мењања путника који је истовремено и приповедач, може се говорити и о специфичном измештању како аутора, тако и читаоца” (стр. 22). Уколико пођемо од старе претпоставке да је Балкан био периферија европских интересовања до самог почетка 20. столећа, најмање познати ћошак европског континента, захваљујући путописној књижевности он то више није био у толикој мери; заправо, по речима кандидаткиње, „ако бисмо се позвали на културни релативизам, сада и периферија која се описује, а не само центар, има своје право гласа, да представи вредности својих култура, како би их и други разумели у бољем светлу” (стр. 23) а сама потреба, подстакнута разним мотивима, можда највише економијом, условила је да „је неодређеност, сложеност и вишезначност балканског човека водила порасту интересовања Европе да се ближе упозна са балканским народима, њиховим начином живота, навикама и обичајима, па и уметничким стваралаштвом” (стр. 24). Тако је, на крајње особен начин, поново откривано Балканско полуострво са свим својим одликама које су, у мањој или већој мери, доживљене као дивергентне – како наводи кандидаткиња, Балкан „је постао Европљанима алтерего, супротност достојна друкчијих погледа, одмеравања, неретко и презира, ниподаштавања, омаловажавања, неприхватања и слично. Услед недостатка довољног броја података, информација, извештаја, Балкан се одређивао као недовољно цивилизован простор, потпуно примитиван и готово изједначен са заосталошћу” (стр. 26). У даљем тексту кандидаткиња пружа један леп осврт на критичке погледе савремених истраживача у вези са доживљајима путописаца из претходних периода који би се могао резимирати њеним коментаром: „Балкан је представљао нешто између, различито и магловито подручје између Истока и Запада. Био је културолошки довољно различит од Европе (којој географски припада), док је истовремено био умногоме налик Оријенту. Као такав, био је привлачан за све знатижељније путнике, како за авантуристе, тако и за стварне истраживаче” (стр. 28).

Разлог поновног откривања Балканског полуострва кандидаткиња сагледава и у идеологији Француске револуције која је имала одлучујућег утицаја и на потоња дешавања на Балкану (стр. 29), с обзиром на то да је подстакла слободарски дух и оснажила идеје о самосталности и независности код балканских народа под турским јармом. У том откривању, међутим, „није била реткост”, наводи кандидаткиња, „да су се путописци приликом описивања балканских народа сврставали на страну једних или других, отворено истичући предности једних науштрб мана других, притом преувеличавајући како претходне, тако и потоње њихове одлике” (стр. 30). Кандидаткиња посебно наводи да се у претходним путописима османлијска прошлост, сагледана у виду претње (боље речено, опасности), дуго „задржала и у перцепцији западњака према балканским народима, јер и кад више није било Турака, они су, понајпре културолошки, остали присутни на Балкану. Са буђењем националних покрета током деветнаестог века постепено се мења и слика о балканским народима” (стр. 32), док се данас „путописна литература користи као основа за проучавање многих дисциплина, од историјских, етнолошких, културолошких студија, до постколонијалних, које се нарочито развијају од седамдесетих година прошлог века” (стр. 33) износећи на наредним страницама релевантна научна и стручна виђења о значају и доприносу савремених путописа о упознавању и разумевању Балкана као нераскидивог дела европске културе и цивилизације.

Четврто поглавље насловљено *Балканско полуострво и велике силе* (стр. 39-58) састоји се од шест посебних потпоглавља у којима кандидаткиња прегледно, уз коришћење релевантне литературе, даје осврт на улогу великих европских сила у формирању званичних погледа на Балкан и на његове народе током 19. и почетком 20. столећа. Тако у потпоглављу *Главне смернице спољне политике Хабзбуршке монархије према Балкану*, ослањајући се на примедбе

Хенрија Кисинџера о стању у Европи у другој половини 19. столећа, указује на то да је Источно питање било кључно у односу европских великих сила, самим тим и Аустроугарске, према Балкану (стр. 41) те да је било приметно како „је сваки од балканских народа поседовао тзв. велике идеје, из којих су проистицале тежње за стварањем појединачних хомогених држава. Проблем са таквим тежњама лежи у немогућности њиховог стварања” (стр. 42), у смислу да су постојале препреке у њиховој реализацији у виду различитих интереса (понајпре политичких и друштвених, потом религијских и културних) великих сила, с једне стране, а са друге, по речима кандидаткиње, „балкански простор превише је згуснут, док је измешаност народа огромна. То је и објашњење откуд кроз историју толико потреса који су Балканском полуострву придодали епитет нестабилног и немирног подручја. Другачије речено, узроке тих потреса можемо пронаћи у превеликој етничкој и културолошкој исцепканости” (*ibidem*). У том погледу улога Двојне монархије у такозваном „решавању ситуације“ на Балкану не може се сагледати без њеног ривала, Русије, а обе су наступиле када је опадала моћ Османлијског царства и када су настојале да поделе интересне сфере. Заједно са Великом Британијом, и Аустроугарска је испољавала страх од Руса – управо енглески путописци тога доба то јасно изражавају у својим делима (стр. 43–44).

Док у потпоглављу *Кратак историјски осврт на деловање Хабзбуршке Монархије у Источном питању* кандидаткиња истиче мишљење историчара да је Аустроугарска била сматрана својеврсним „европским бастионом одбране” од Турака и њиховог ширења према Централној и Западној Европи као и чињеницу да „је судбина Хабзбурговаца била у непосредној вези са судбином Османлија” (стр. 46), у новом потпоглављу *Кратак историјски осврт на деловање Хабзбуршке Монархије у Источном питању* кандидаткиња разматра однос Аустроугарске према Балканском полуострву који, ослањајући се на мишљење историчара Ковића, „иако није био колонија у правом смислу те речи, балканске земље су `сматране варварским и полуоријенталним` (Ковић 2011б: 3)”, где је главна спољнополитичка струја била да „се очува Царевина и обезбеди превласт Монархије на Балкану” (стр. 47) и то уз помоћ оних балканских (унутрашњих) елемената који би помогли да се ова тежња оствари – ослањајући се на мишљење Фундића (2018: 271–272), кандидаткиња даље наводи: „Творци аустроугарске дипломатије успели су да међу Албанцима образују `слој аустрофила, наклоњених сарадњи са Бечом`, те можемо закључити како би без те подршке `уколико би Албанија и настала, оквири њених граница били [...] више него упитни`” (стр. 48).

У оквиру потпоглавља под називом *Главне смернице спољне политике Русије на Балкану* кандидаткиња прегледно приказује главне догађаје који су обликовали руску политику према Балкану. Како назначавача, „концепт европске равнотеже снага сломиће се 1853. године у Кримском рату” (стр. 49) када се у Европи појављује русофобија као облик одговора на руско мешање у Источно питање и на Балканско полуострво. Отпор према Русији није носио само идеолошки карактер, већ је био и територијално обележен, будући да су оба монарха (руски и аустроугарски) „покушавали да преотму Балкан од Отоманског Царства на заласку (Кисинџер 1999: 120)” (стр. 50).

У потпоглављу насловљеном *Словенофилство и улога Александра Гилфердинга у словенофилском покрету* (стр. 52–54) кандидаткиња разматра значај доласка Гилфердинга у својству првог руског конзула на Балканско полуострво као једног од главних (про)носилаца идеје панславизма у периоду после Кримског рата када је Русија појачала своју спољнополитичку активност усмеривши пажњу и према Балкану и према Источном Медитерану. Сходно речима кандидаткиње, „идеје, заједничке већини познатих панслависта тог времена, истичу специфичност руске културе и религије (православља). Отуда се Гилфердинг највише интересује за стање православне вере у крајевима под турском влашћу” (стр. 53). Посебно се осврнула на виђење Николаја Данилевског о томе да су у оно време биле сукобљене две цивилизације, германско-романска и руско-словенска (мада данашње прилике показују да у међувремену ипак није дошло до веће промене), где је основна тежња европског

блока била та да што више удаљи руске утицаје од Балканског полуострва и од балканских народа (стр. 54). И поред тога, панславизам и словенофилство на Балкану није било потиснуто, а са доласком Гиљфердинга добило је на снази код Срба.

Кроз потпоглавље *Спољна политика Велике Британије крајем XIX и почетком XX века* (стр. 55–58) кандидаткиња је прегледно пружила, ослањајући се на доступну релевантну литературу, најважније смернице у вези са политичким деловањем Велике Британије на подручју Балканског полуострва и Источног Медитерана, њеним (и данас) кључним геостратешким тачкама. Три су важна питања била у британској жижи: очување постојећег стања ствари у Европи, снажан руски уплив на Балкан и на подручје Медитерана, што је аутоматски подразумевало ривалитет и отворене сукобе, пре свега на дипломатско-политичком плану, са царском Русијом, који су у међувремену били оснажени уз снажну русофобију, те очување интегритета целокупне територије Османлијског царства, уз спречавање било каквих промена стања на Балкану. У јачању русофобије, поред интензивне пропаганде у јавним медијима онога времена пре и после Кримског рата, кандидаткиња наводи да је у британском друштву постојала подвојеност на коју је Растовић указао: реч је о подршци „туркофилских одређених путописаца Дизраелију и његовој политици очувања Османлијског царства, насупротив подршке словенофилских путописаца Гледстону и становишту о самоуправи балканских народа као најбољој брани руској експанзији” (стр. 56). Потоњи друштвено-политички догађаји ће, међутим, навести и Велику Британију и Русију на нужну сарадњу (реч је о кризи изазваној стварањем санстефанске Бугарске) која је била махом ограничена на очување и поштовања одлука Берлинског конгреса, при чему је постојала отворена британска тежња да што више спречи ширење и панславизма и руског утицаја међу балканским народима те да онемогући стварање било каквог јачег савеза између њих (стр. 57).

У петом поглављу *Путописна дела о Балкану као одраз личних ставова путописаца* (стр. 59–115) кандидаткиња наводи да је сасвим тачна чињеница како „су лични ставови путописаца важни пошто могу да обликују, не само слику о другоме, већ и преношењем те слике учествују у обликовању ставова оних који читају њихова дела, те на тај начин, утичу на формирање слике света својих читалаца, самим тим и на обликовање јавног мњења, у овом случају општег (јавног) мишљења о Балкану”, посебно ако имамо на уму да „они који су се налазили у улози проценитеља других култура сопствену су културу видели као супериорну, а културу других и другачијих као инфериорније” (стр. 59). Овакви ставови су неретко снажни генератори стереотипа и погрешних закључака о другоме. Без обзира на све разлике између балканских народа и њихових култура, наводи кандидаткиња, „то не значи да међу балканским народима не постоје и значајне сличности. Међутим, оне се неретко налазе у другом плану, посебно ако су разлике толике да делују непремостиво, прерастајући у међусобну нетрпељивост. Тако сагледано, посматрачу са стране може се учинити да међу балканским народима нема сарадње, нити суживота” (стр. 60). Један од разлога због чега су балкански народи и њихове културе подвојене у појединим сегментима кандидаткиња проналази код угледног историчара Ставријаноса који је назначио да се „кривац” може пронаћи у самом „балканском терену у географском смислу испресецаном планинама што је утицало на разједињеност балканских народа. Док Западну Европу `настањују велике, хомогене националне групе`, на Балкану је скоро свим нацијама омогућено `да до данас очувају свој идентитет` (op. cit, 15)” (стр. 61). Због тога, позивајући се на Вестову, кандидаткиња даље износи: „једна од последица тих околности јесте тежња балканских народа ка очувању својих националних и културних идентитета позивањем на, како истиче Ребека Вест, такође на примеру српског народа, `славну` прошлост пре Турака, јер `то је једина далека прошлост коју имају [...] и из такве славе запали су у беду турског ропства` (Вест 2017: 360)” (*ibidem*). Са друге стране, Дарамова је била врло изричита у тумачењу балканске подвојености и неслоге; по њој, главни разлог се крије у зависти: „Међунационална завист је сигурно у коријену садашњег тужног стања ствари на Балкану, али то је завист не само балканских народа већ она иста која и у других народа за које се мисли да

су старији и мудрији, а чије су свађе чак дужег трајања” (Дарам 1997: 271). Кандидаткиња потом наставља: „Уместо сарадње, управо због позивања на славну прошлост и на догађаје који су негативно одјекнули у националним колективима, подгревана је нетрпељивост, неретко и мржња. О постојању мржње подједнако говоре Александар Гиљфердинг, Едит Дарам, али и Ребека Вест“ (стр. 62).

У потпоглављу *Сличности у ставовима путописаца у сагледавању Балкана* (стр. 63–66) кандидаткиња прегледно пружа нека основна запажања која се уочавају као заједничка у сва три разматрана путописа а њих овде дајемо сумирано: сложени међунационални односи, тежак положај немуслиманског становништва, привилегован положај Турака, самовоља турских власти, одсуство образовања и институција код балканских народа, стереотипне представе о балканским народима као о дивљацима и горштацима, непостојање одговарајуће путне инфраструктуре, одсуство валидних информација о самим балканским народима, изолованост и неприступачност Балкана као региона, необразованост свештенства и слично. Међутим, како кандидаткиња назначавала, „ипак се дâ приметити да народи које су [путописци] описали нису били у тој мери примитивни, нити заостали, каквим су неретко били представљани. То посебно вреди ако имамо у виду да је народни дух био жив, да су преко предања и народних песама балкански народи очували колективни идентитет и сећања на своју прошлост. Путописци су пре свега указали на чињеницу колико је живот у европској Турској био тежак” (стр. 64). Са друге стране, примећује кандидаткиња, „Едит Дарам (1997: 195) усхићено и са олакшањем напомиње како се осетила срећном што су се Енглези `налазили на другом крају Европе када су долазили Турци” (стр. 65) као и то да „поменути путописци Турке описују као првенствене кривце за хаотично стање и неразвијеност балканских поседа” (стр. 66).

У потпоглављу под насловом *Александар Гиљфердинг, Балкан и путопис Путовање по Херцеговини, Босни и Старој Србији* кандидаткиња синоптички узима у разматрање најважније историјске услове који су омогућили да Гиљфердинг дође као руски конзул у Босну и Херцеговину (стр. 67–69). И поред тога што је провео само годину дана на Балканском полуострву, „чињеница је да је руски путописац својим записима о балканским пределима које је обишао оставио описе вредне пажње за многе будуће истраживаче. Његово деловање се оцењује као `почетак појачане руске и српске спољно-политичке активности` (Теиновић 2020: 142) на простору Босне и Херцеговине” (стр. 70). У наставку кандидаткиња истиче следеће: „Пажљивим бележењем многобројних примера, уочавањем разлика и паралела међу припадницима православног, римокатоличког и муслиманског становништва, изношењем похвала, али и критика, Гиљфердинг је оставио огроман траг у развијању руско-српских односа, пре свега на православном и опште словенском плану, чиме је утро пут ширењу интереса царске Русије на Балкану” (*ibidem*), а његовим заслужним деловањем „посебно после Кримског рата, словенско питање на Балкану добило је на значају, што је резултирало оснивањем низа руских конзулата на Балканском полуострву” (стр. 71).

Потпоглавље *Гиљфердинг и сличности са другим путописцима (Едит Дарам и Ребека Вест)* у доживљају Балкана и балканских народа доноси низ запажања кандидаткиње у вези са Гиљфердинговим сагледавањем Балканског полуострва, посебно уколико се пође од његове тежње да путопис треба да пружи информације о „наравима, обичајима, породичном и о друштвеном животу, савременој историји и о старинама поменутих словенских земаља (Гиљфердинг 1996: 22)” (стр. 72). Заједничке елементе у делима трију путописаца које је кандидаткиња уочила су следећи: Гиљфердинг и Вестова се истичу у погледу идеализовања Словена (стр. 72), Гиљфердинг и Дарамова указују да код балканских народа постоји тежња ка очувању постојећег стања, односно да се запажа отпор према прогресу (стр. 73); конструкција стереотипа о Балканцима као о „дивљим људима” уз истицање и одређених врлина, попут осећаја части, гостипримства, срдачности, бриге о другоме (ово се посебно сагледава код обе списатељице; стр. 76); доминантна негативна представа о Турцима (*ibidem*); у сва три путописа се говори о неприступачним, тешко доступним, изолованим и веома удаљеним балканским

пределима због изузетно лоше путне инфраструктуре или њеног лошег одржавања; неповољан и тежак положај хришћана под турском управом; и поред исказаног дивљења према православним храмовима, указали су на њихово лоше стање, пре свега на њихову унутрашњост где је у први план запажање да су све фреске углавном озбиљно оштећене не само због муслимана и њиховог намерног уништавања, него и због самих православаца који су копали очи са фресака светаца у искреној и побожној нади да ће тако доћи до потребног лека потребног да би им очи оздравиле.

Гиљфердингови записи су, са данашње тачке гледишта, изузетно драгоцени не само због временске дистанце него и због промењеног (савременог) начина живота и рада. Обилазак Старе Србије за њега представља посебан доживљај, понајпре због мешања словенског и албанског етнографског елемента, као и због тога што је открио да је тај предео био пун разних старих рукописних књига које је понео и потом даривао Руској националној библиотеци у Петрограду 1868. године (стр. 73). Његовом пажљивом оку посматрача није промакло то да је постојала „љубав према породичном животу, добродушношћу, гостољубљем и природном поетском надареношћу, која је својствена свим Словенима“ (Гиљфердинг 1996: 288) те да код православаца увиђа како „имају највише склоности за рад и нормалан развој“, са друге стране указује на постојање егоизма и неслоге који „онемогућавају сваку тежњу ка општем, заједничком добру“ (*ibidem*). Гиљфердинг је такође запазио добру обавештеност о догађајима у свету код Босанаца и изнео је своју критику о лошем стању путне инфраструктуре (стр. 74) која је омогућила да Босна задржи „мистику“, а коју кандидаткиња описује на следећи начин својим речима: „На напредак Турци у Босни не гледају као на нешто што им може донети општи бољитак, већ уместо тога размишљају о могућим негативним последицама које би им такве промене могле донети (у овом случају, нови друмови олакшавају напредовање потенцијалних страних непријатеља)“ (стр. 75). У етнографском погледу вредна је његова забелешка о томе да се појам „Москов“ и код муслимана и код „припростих православаца“ доживљава као нешто изузетно негативно и страшно (стр. 76) – овде је реч о извесној натприродној сили, демону, који нема везе ни са Москвом ни са Русијом. Одуство поузданих података о Босни и о њеном становништу, с једне стране, те уврежено схватање да је то удаљено и крајње неприступано подручје испуњено примитивизмом и заосталашћу, са друге, омогућили су Гиљфердингу да укаже на неке од ондашњих стереотипова (*ibidem*) те да пружи свој допринос у њиховом разбијању. Такав је његов опис културолошког феномена начина договарања смештаја и хране у хану који је обележен посебним ритуалом (стр. 77) каквим никада није присуствовао, или осврт на потурице (стр. 78), што је за њега био важан и социолошки и културолошки показатељ раслојавања некада јединственог (православног) становништва, а ништа мање му није био занимљив српски језик који показује знатна одступања у односу на руски, посебно уколико пођемо од чињенице, како наводи кандидаткиња, да је Гиљфердинг приметио посебну употребу и значење глагола „ићи“ и „долазити“ као „и хипербола, придева или других речи које су временом добиле изузетно широку примену“, укључујући ту и глагол „баталити“. Такође, истакао је, што подвлачи кандидаткиња, да српски језик из уста босанских бегова „звучи необично чисто и елегантно“ (*ibidem*). Ништа мање нису вредна ни Гиљфердингова културолошка запажања о муслиманима у Босни – не само што се преко њих преламају турско-источњачки и локални утицаји, они су и у нешто већој мери образованији од православаца – овде је имао на уму њихову обавезу учења трију светих језика – који су развили своју засебну, алхамијадо књижевност коју је, како је кандидаткиња истакла, управо Гиљфердинг први запазио (стр. 79). Међутим, Гиљфердинг је заслужан и за податке о извесним књижевним активностима међу православцима у Босни и Херцеговини – превео је на руски невелика дела херцеговачких свештеника Јоаникија Памучине и Нићифора Дучића која су, како је подвукла кандидаткиња, згодна да би „се опипљиво схватили њихова нарав, идеје и страсти“ (стр. 81).

У потпоглављу *Описи тешког живота хришћана под турском влашћу у путопису Путовање по Херцеговини, Босни и старој Србији* (стр. 83-88) кандидаткиња синоптички даје приказ најважнијих Гиљфердингових социолошких и културолошких запажања о обесправљеном положају православаца под турском влашћу, почев од веома лошег стања богомоља или њиховог одсуства – „путопишчев закључак јесте да је право чудо што се у таквим условима православље успело одржати“, наводи кандидаткиња (стр. 83), преко његовог изненађења „да се хришћанке у Пећи, попут Туркиња, „забрађују [...] белим покривачима“ како не би биле понижаване на улици (ор. cit, 133), што говори о прихваћености једног посебног обрасца културног понашања и одевања, понајпре из разлога да не би биле изложене општој друштвеној осуди и непријатним ситуацијама“ (*ibidem*), до велике суровости мудира, односно управитеља области, према православнима, угњетавања православаца који су били под страхом од практиковања своје вере (стр. 84), затим бахатог понашања Албанаца и њиховог непоштовања православних обичаја као и испољавања муслиманског фундаментализма који је посебно био видљив према моштима Светога Саве и манастиру Милешева (стр. 85). И ови и многи други запажени примери у путопису недвосмислено истичу, према речима кандидаткиње, како „Гиљфердинг одступа од уобичајеног и устаљеног начина проналажења објашњења за страдање и изузетно тежак положај хришћана. Како то више нису само Турци, путописац прави отклон у односу на запажања својих претходника, те истицањем улоге босанских муслимана указује и на посебно сложене друштвене, економске, религијске линије подела који су се преламиле и одражавале на односе унутар тадашњег друштва“ (стр. 86).

Када је реч о потпоглављу *Мери Едит Дарам и Балкан* кандидаткиња истиче да је разлог доласка Дарамове на Балкан био, пре свега, у терапијске сврхе – „доктор јој саветује боравак од два до три месеца ван Енглеске, тј. препоручује боравак у сасвим другачијој средини“ те, како је претходно већ проучавала историју Срба и Албанаца у Британском музеју, њена одлука да дође на Балкан била је сасвим природна (стр. 89). На основу забележака са свог првог пута настала је њена књига *Кроз српске земље* која, како подвлачи кандидаткиња позивајући се на речи истраживача Милановића, није могла бити објављена из простог разлога што се „њено виђење није поклапало са већ устаљеном или прихватљивом енглеском сликом Балкана“, а тек када је „пристала на сарадњу са министарством [спољних послова] на будућим путовањима“, што значи да више није била само обични посматрач „људи, градова и предела Балкана“, већ се укључила у британску дипломатију као њен извештач (Петровић 2009: 104)“, закључује кандидаткиња, онда оваква промена недвосмислено „пружа одговоре на питања о њеним ставовима и крупном заокрету који ова ауторка прави“ (*ibidem*) већ у следећој књизи у којој заступа отворено проалбанску страну и изражава негативан став према словенству на Балкану чиме је, ослањајући се на наводе Марије Тодорове, кандидаткиња истакла важну чињеницу – да „су спољни посматрачи неретко лобирали за права појединих народа, истовремено демонизујући друге“ (стр. 90). У том контексту треба сагледати њено враћање ордена Светога Саве, затим прихватање ордена Скендербега као и активну улогу у „раду Албанског друштва у Лондону, које је основано њеном заслугом у фебруару 1918. године, прикупљајући помоћ за ту земљу“ (*ibidem*). Додатни чин демонизовања огледа се у томе, како наводи кандидаткиња, што је Дарамова „прва изнела оптужбе о српском народу и Србији као кривцима за избијање Првог светског рата“ и упустила се у сукоб са Ребеком Вест о чему кандидаткиња каже следеће: „Едит Дарам током 1910. године прави заокрет све више се стављајући у службу албанских националних интереса, а Вестова такав њен обрт оцењује негативним и изразито антисрпским опредељењем на двадесетој страни свог путописа *Црно јагње и сиви соко*. Поводом те негативне оцене, Дарамова подноси тужбу за клевету и спречава излазак из штампе тог дела“ (*ibidem*).

У следећем потпоглављу *Едит Дарам и сличности са другим путописцима (Александар Гиљфердинг и Ребека Вест)* у доживљају Балкана и балканских народа кандидаткиња се осврће на запажања Дарамове о стању ког је затекла на Балкану, а овде ћемо резимирати нека

од њих које је кандидаткиња уочила. Понајпре, и поред тога што се истиче етничка и религијска проблематика уз „тежње сваког балканског народа да оствари своје националне интересе“ (стр. 93), Дарамова, само почетно, „Турке види као највеће кривце за недостатке које уочава у пределима којима су и даље управљали те се осуда њихове владавине види и у првој и другој књизи Едит Дарам“ (стр. 94). Објашњење постојања лоше путне инфраструктуре кандидаткиња проналази у запису Дарамове који каже да „су се Црногорци `дуго прибојавали изградње пута, држећи да ће пут служити за кола служити и за артиљерију`”. Дарамова разлику између Земуна и Београда јасно осликава разликом између два света чиме се приближава „другим путописцима који су границу између Земуна и Београда видели на сличан начин: насупротив аустријском Земуну, Београд је таман, мрачан и оријенталан“. Затим, „за подручје Албаније износи виђење да је достигнут `степен цивилизације средњег века`”, док „економску заосталост тих крајева и небригу турских власти за било какав бољитак“ сагледава као главне узроке за тежак положај целокупног балканског подручја (*ibidem*) те зато ауторка „закључује да је народ на тим просторима `беспомоћно трунуо под управљачем који, ма какве друге квалитете да је имао, још никад ништа није учинио да поправи судбу народа под својом управом` (*op. cit.*, 203)“ (стр. 95). Дарамова је такође забележила и један социолошко-културолошки феномен у оквиру албанског начина живота – постојање крвне освете што је, према речима кандидаткиње, „указивало на непроменљивост и укорењеност традиционалних образаца моралног, психолошког и социјалног понашања, нарочито ако имамо у виду да је тај обичај постајао и пре Турака“ (*ibidem*). Тумачећи карактерне особине Албанаца, Дарамова је изнела примедбу коју кандидаткиња апострофира на стр. 96: и поред тога што су „неуки и необразовани“, нису „глупи. Према њој, слободу су купили `тима што су пристали да буду корисни Турчину, а Турчин их је оставио у највећим дубинама варварства` (*op. cit.*, 64)“. Као и Гилфердинг, и Дарамова подвлачи гостопримљивост, љубазност и срдачност уочену код Црногораца, Албанаца и Срба, уз очување њихових властитих културолошких особина у понашању (као што је у приказу њеног испраћаја) те оданост вери (код Црногораца). Дарамова је забележила и следећу мисао коју је кандидаткиња суптилно уочила, а коју више никада није поновила нити јој се вратила: „[б]алкански Словени нису тако црни као што се често истиче`, те је покушала кроз причу да покаже на који начин су они поступали према њој: `Ако не посједују све врлине цивилизованог свијета, они су поштеђени и од многих његових порока. Ја сам их упознала као љубазне, великодушне и поштене, и желим им свако добро` (Дарам 1997: 272)“ (стр. 98). На истој страни кандидаткиња је изнела и поглед Дарамове на односе између народа на Балканском полуострву: будући да их одликују суревњивост и завист, „међунационална завист која се често уочава није својствена само балканским народима. Поседују је и други народи, за које се мисли да су `старији и мудрији, а чије су свађе чак дужег трајања` (Дарам 1997: 271). Такође, Дарамова је истакла и то да код Црногораца постоје „огромне разлике, како у начину становања, изгледу њихових кућа, тако и у исхрани, начину чувања хране и слично“ у односу на западну цивилизацију. Кандидаткиња наводи још и то да Дарамова, осим што „Турке означава као кривце за тешко стање у областима које обилази, указује и на разарање, посебно српских светиња, чиме се сасвим приближава оценама Гилфердинга и Ребеке Вест“ (стр. 99). Веома је суптилна примедба кандидаткиње у вези с опредељењем саме Дарамове према Балканцима истакавши да „би се могло закључити да Дарамова неретко лута између два супротстављена става: подршке балканским народима, насупротив Турцима које представља у негативном светлу, али истовремено показује да не заборавља одакле сама потиче и шта то порекло носи у односу на друге народе које у путопису открива“ (*ibidem*). Нестабилност, односно осећај несигурности и опасности у пределима које је обишла под турском влашћу, за Дарамову је то такође важна социолошка, донекле и психолошка, категорија и изнела је критику, по речима кандидаткиње, на сасвим индиферентни став великих сила, самим тим и Велике Британије, по том питању чиме „је иступила против таквог понашања и сврстала се на страну балканских народа, уважавајући

њихове интересе“ (*ibidem*). Међутим, у својој другој књизи, *Балканско време*, кандидаткиња наводи да Дарамова у потпуности следи строге и конзервативне ставове британске спољне политике те је у оквиру контекста посматрања подизања побуна и ослободилачких ратова против Турака назначила како „хришћани који су се побунили нису устали [...] у име хришћанства“, нити „на било који начин представљају хришћанско становништво те земље“, пошто, према њеном уверењу, све побуне хришћана имају чисто политичке корене као „део дугачке и сложене схеме да се задобије додатна територија за Бугарску“ (Дарам 1905: vii)“ (стр. 100). Сагледавајући стање на Балканском полуострву после Санстефанске Бугарске, Дарамова је приметила следеће што је кандидаткиња истакла: „Ауторка све више подвлачи постојање мржње међу самим балканским народима те на тај начин сугерише да део кривике за своју судбину носе и сами балкански народи. Све ово указује да је Едит Дарам била релативно добро упућена у политичке прилике на Балкану и да је правилно осетила да је ширење Бугарске пре Берлинског конгреса науштрб других балканских народа и њихових територија, представљало и производ пропаганде, политичке, националне и верске“ (*ibidem*), будући да је улогу Бугара сагледала „као продужену руку руских интереса на Балкану“ (стр. 101), а Словене, у наставку текста кандидаткиње, „као реметилачки фактор на Балкану, понајпре због њиховог русофилског расположења. Таква разматрања подудару се и са циљевима спољне политике Аустроугарске монархије, која је сву своју подршку усмерила ка Албанцима, насупротив Срба и Грка“. Илинденски устанак Дарамова је доживела као свођење „проблема Балкана на македонско питање, премда је то заправо био проблем „постепеног опадања моћи Османлијске империје“ и борбе за превласт између до тада поробљених народа са почетка деветнаестог века (Дарам 1905: 5)“ (стр. 101–102), док сукобе на релацији Албанци-Словени (односно, Срби), према наводима кандидаткиње, Дарамова исказује преко речи њеног саговорника Албанца: „Када Албанци опљачкају или спале словенско село, то је за Европу зверство, али за Албанце то није злочин. „Ми се боримо за своју земљу““ (Дарам 1905: 9) (стр. 102). Када говори о разликама између Европе и Балкана, тачније између западне цивилизације и цивилизација на Балканском полуострву, Дарамова, према запажањима кандидаткиње, сматра да су оне византијске уз примедбу: „Већина проблема малих балканских земаља данас потиче из чињенице да су имали западне идеје, које су им наметнуте напречац“ (*op. cit.*, 14). Без обзира на сву критику упућену тадашњим турским властима у вези са веома лошом управом, корупцију, подмићивање, Дарамова је, према кандидаткињи, у посебном чланку под насловом *Турци и Балкан* из 1918, назначила виђење по коме „су балкански народи у прошлости углавном били сами одговорни за сопствену несрећу. Мржња једних према другима дозволила је да Турчин дође у Европу, а њен опстанак (мисли на мржњу) га је ту задржао“ (Дарам 1918: 116)“ (стр. 104) чиме је, у суштини, оправдала постојање стања које је била затекла својим доласком на Балкан и скинула сваку одговорност са турске стране у погледу свих прошлих политичких, друштвених, религијских и културних дешавања. Исто тако, како назначавала кандидаткиња, Дарамова је безбедност на Балкану схватила да је у директној зависности „од моћи освете“ (стр. 105), другим речима, будући да је потицала „с оне стране границе“, из моћне државе, њена (ауторкина) лична безбедност код Турака била је загарантована, што се никако није могло рећи за безбедност турских немуслиманских поданика без обзира на њихов пол и узраст. Кандидаткиња је такође на истој (105.) страни назначила једну национално-социолошку, понајпре карактерну, особину Албанаца на коју је Дарамова у свом путопису указала: „док су хришћани Албанци и Албанци муслимани били сложни, то не важи за Словене хришћанске и муслиманске вероисповести у Босни“, будући да „код албанског народа вероисповест није примарни чинилац у одређењу њиховог идентитета, док за словенске народе вреди супротно“.

У поглављу *Ребека Вест, Балкан и путопис Црно јагње и сиви соко* (стр. 106–124) кандидаткиња је назначила да Вестова „на позив Британског савета за балканске земље, долази у тадашњу Југославију, први пут 1936. године на тзв. предавачку турнеју“, а када се упознала с

овом земљом, „њена претходна намера да пише о малој земљи која се бори како би очувала независност у потпуности се уклапала у представе о Југославији као сложеној земљи у националном, културолошком и верском погледу, која одолева великим притисцима“ (стр. 107). Сходно наводима кандидаткиње, занимљив је поглед Вестове на догађаје и историју: „разумевање прошлости има за циљ тежњу да се разуме садашњост“ (стр. 109), при чему „она даје сопствено виђење историјских дешавања, узрочно последичних односа, посебно настојећи да схвати оно што је њој било важно. Међутим, јасно се увиђа изражена тежња ауторке да преко различитих искустава, покушавајући да одгонетне и дође до одређених спознаја, у самој перцепцији `онога што се често дефинише као менталитет` (Столић 2009: 124)” (стр. 110). Ослањајући се на ставове истраживача дела Ребеке Вест, и кандидаткиња потврђује виђење да окосницу њеног дела *Црно јагње и сиви соко* представља вечна борба између живота и смрти, а као илустрација овог става може послужити њен следећи запис који кандидаткиња истиче: „Код нашег света је обичај да фотографишу своје најдраже не само на свадбама и крштењима, већ и у смрти; не одбацујемо их у њиховом болу” (Вест 2017: 307) (*ibidem*). Кандидаткиња посебно наводи да „кроз цео путопис [Вестова] износи многе историјске чињенице вешто их комбинујући са савременим догађајима, уз незаобилазне новинарске коментаре. Како је својим путописом покренула многобројне дебате, тек ће се сагледавати утицај поменутог наратива на становништво о коме говори“ (стр. 113) а позивајући се на Предрага Симића назначава да су њени ставови „битно утицали на јавно мњење у Сједињеним Америчким Државама, али и на `политику Сједињених Држава и Велике Британије према Југославији и Балкану у наредних пола века`, док је њена књига `заузимала почасно место у библиотекама америчких и британских амбасадора у Београду` (Симић 2000)” (*ibidem*). Кандидаткиња се слаже са погледом Церовића да је Вестова „писала књигу са жељом `да се обрачуна са западним предрасудама о Балкану и да преко примера Јужних Словена покаже чега се све стидела, гадила и ужасавала у Европи онога доба` (Церовић 2004), те тако устаје против многих стереотипа који се односе на простор описан у путопису, од хране, гостопримства, хотела и културе уопште“ (стр. 114).

У потпоглављу *Ребека Вест и сличности са другим путописцима (Александар Гиљфердинг и Едит Дарам) у доживљају Балкана и балканских народа* кандидаткиња наводи да и Вестова, попут других двоје путописаца које разматра, износи донекле иста или релативно слична запажања и утиске о Балкану и балканским народима, попут национално-историјске сложености односа између балканских и народа и простора „која се огледала не само у недовољном постојању података о Балкану и балканским народима, него и у замагљеним представама о овом делу Европе који је доживљаван, посебно у интелектуалним круговима, као једно егзотично, мистично, готово изоловано подручје. Затим, ови аутори говоре и о економској заосталости Балкана или као опште целине, или неких његових делова, мада су, са друге стране, били пријатно изненађени колико су балкански народи били релативно добро упућени у ондашње најважније политичке токове. Сви се, без поговора, кроз своја путописна дела слажу и када је реч о гостопримљивости и љубазности људи које срећу“ (стр. 115). Разматрајући улогу овог путописа у формирању јавног мњега, кандидаткиња се ослања на виђење аутора Сенгвина који је назначио како је то „сложени процес који се одвија на више нивоа. Један од доминантнијих јесте управо политички ниво. Док је фаворизовала Србе, `није волела Хрвате, јер их је поредила са ирским католицима, понекад и неправедно`, била је склона и `умањивању важности Османлијске империје и Турака`, те самим тим, тема османлијске декаденције `нигде није исказана са више снаге или живости` (Сенгвин 2011: 254-258), него што то јесте случај у путопису *Црно јагње и сиви соко*“ (стр. 117). Али, исто тако, примећује кандидаткиња, ни према Дубровачкој републици, односно граду Дубровнику, Вестова није била благонаклона, будући да „су својим понашањем и ставом дубровачке власти биле налик другим силама које су се на сличан начин опходиле према Јужним Словенима, гледајући само сопствене, најчешће економске и политичке интересе“ (*ibidem*). Однос дијаметралних ставова

између Станислава Винавера и Валетина, Србина и Хрвата, у погледу политичког опстанка Југославије за Вестову је био одраз „чињеници да је Аустроугарска за собом оставила `страшно сложenu ситуацију у којој нико не може бити у праву и нико не може грешити, а будућност никако не може бити срећна` (Вест 2017: 88), указујући и на нестабилност коју је таква наизглед јака, али дубоко подељена држава оставила у наслеђе новој заједници Јужних Словена“ (стр. 118–119), при чему аналитични погледи Винавера „указују како на генерацијски јаз, тако и на сложене и укоренење односе унутар различитих струкутра друштва, које нова заједница није могла сасвим да реши“, што, према речима саме кандидаткиње „супротности су биле толике да позитивне стране нису могле доћи до изражаја“ (стр. 119), будући да „су се линије подела повлачиле по замишљеним границама у односу на крајеве који су некад били под Турцима или Аустроугарима. Простори који су некада били под турском влашћу су и даље, у свести оних који нису били под Турцима окарактерисани као заостали и без културе“ (стр. 120). Кандидаткиња наводи да „Ребека Вест за заосталост балканских предела налази оправдање у исцрпљености људи угњетавањем империја које су тим просторима владале. Као изразити критичар империја, кључ проблема види у њиховој себичности, тј. непостојању било какве бригае за добробит поробљених народа“, а „попут Гиљфердинга и Едит Дарам, и она указује на постојање зависти, међусобног подозрења, неповерења и мржње међу балканским народима“ (стр. 121). Разлог за нетолерантан однос дојучерашњих покорених под турским јармом Вестова је видела и у обичају данка у крви којим је постигнут, према речима кандидаткиње, „ефекат дехуманизације појединца“, док „навођењем различитих историјских примера, вешто их комбинујући са скицама из садашњости и освртањем на поменути обичај, циљ ауторке јесте да пренесе патњу са којом су балкански народи у периоду ропства били суочени“ (стр. 122). Разматрајући уопштено стање на Балканском полуострву које је затекла Вестова, кандидаткиња посебно апострофира њене речи: „Како у држању Балканаца увиђа различитост и контраст у односу на оно што је очекивано, за Балкан примећује како `тамо има свега`, само нема `оног што ми имамо` (Вест 2011: 26), изнова правећи паралеле са Западном Европом која се углавном доживљава напреднијом, организованијом и уређенијом“ (*ibidem*) мада је, по кандидаткињи, „Балканце видела као жилаве и здраве народе, свикле кроз историју да се боре и одупиру, али и да промишљају своју судбину“ (стр. 123). У вези са негативним стереотипним представама о Балканцима – једну од њих је Вестова имала прилике да чује у Будимпешти - Станислав Винавер је Вестовој скренуо следећу пажњу коју кандидаткиња издваја: „становници Балкана неретко и сами имају очекивања да ће се о њима говорити као о недовољно културним људима“ (*ibidem*). Оно што издваја, по речима кандидаткиње, Ребеку Вест и од Гиљфердинга, и од Дарамове, па и од било ког другог путописца, јесте то „што је себе сматрала другачијом. Пре свега, разликовала се од других разумевањем људи са Балкана“, с једне стране, а са друге њено огромно одушевљење Југославијом проистичало је првенствено из њеног личног доживљаја васколике различитости са којом је ступила у непосредни додир (стр. 123–124).

У оквиру шестог поглавља *Разлике у ставовима путописаца у доживљају Балкана и балканских народа* (стр. 125–183) кандидаткиња кроз засебна потпоглавља разматра уочене неподударне одлике. Тако, на пример, у потпоглављу *Гиљфердинг и религије на Балкану* указује на чињеницу да је овај путописац затекао мултиконфесионалност што је са своје стране умногоме доприносило замагљивању представе о томе колико је тачно народа живела на Балкану – према Гиљфердинговим проценама, без ослањања на непоуздане турске наводе, било је близу 500 хиљада православних у Босни и Херцеговини, док је веровање у преимућство вере „допринело очувању православне вере, упркос многобројним страдањима и тешким условима којима су православни били изложени“ (стр. 127). Гиљфердингов став према исламу је, могли бисмо рећи, врло уздржан – кандидаткиња истиче неке његове ставове (коментаре): да је „дух те религије у супротности са природом Словена“, затим „да ислам није довео до побољшања живота у Босни [што] упућује на путопишчево критичко сагледавање улоге поменуте религије“

при чему се посебно истиче његова примедба „како су муслимани, потурице Словени у Босни и Херцеговини, преданији новој вери“ (*ibidem*). Сам путописац се сусрео, како наводи кандидаткиња, са једним сасвим друкчијим „виђењем самих Турака о положају покорене раје о једнакости муслимана и хришћана, да у народу влада благостање, да се цркве могу подизати и оснивати школе. На таква уверавања [с]транац ће зинути од чуда“ (стр. 128). Гиљфердинг је, међутим, био свестан чињенице да је вишевековна владавина Турака „оставила дубоке трагове у навикама, начину живота и менталитету људи“ те да је и „код римокатолика било примера преласка у ислам, али и потоњег тајног практиковања хришћанске вере“ (стр. 129) – реч је о такозваним криптохришћанима. Гиљфердинг је исто тако, како указује кандидаткиња, назначио да и поред тога што „су римокатолици дисциплинованији и њихови свештеници углавном образованији, православне житеље оцењује као приврженије очувању своје вере, упркос томе што су мање образовани“ (стр. 130). Занимљива су и два Гиљфердингова запажања које кандидаткиња подвлачи, прво – да је постојао прилично лош однос између Грка, односно грчких владика постављених после укидања Пећке патријаршије 1766, и православаца на целокупном подручју Босне и Херцеговине те Старе Србије, и друго – да се православни „трговци из градова, по правилу, нису заузимали за опште добро и помоћ сиромашном руралном становништву“ (стр. 131).

У потпоглављу *Гиљфердингова запажања о етнографији* кандидаткиња се укратко осврнула на путопишчево запажање да је у Херцеговини, на путу од Требиња према Мостару, наишао на посебне камене плоче, такозване биљеге, са „грубо скицираним фигурама људи, коња, стрела и некаквих фантастичних уобличења“, према наводима самог Гиљфердинга (ор. cit, 42), за које је локално становништво, и православно и муслиманско, испредало легенду да „су то гробља која су остала још од старих Грка који су на тим просторима живели пре Срба, те да су ти стари Грци у њиховој машти и свести фигурирали као горостаси“ (стр. 132). У наставку кандидаткиња контрастивно износи погледе етнографа у вези са појавом оваквих камених плоча – по једнима, везују се за богумиле, по другима, то је био древан обичај који се очувао код све три конфесије. Истовремено је Гиљфердинг унео и једно предање о турском освајању града Добруна које, према речима кандидаткиње, као да „умногоме подсећа на Хомерову *Илијад*у, тачније на Одисејев предлог како да Грци коначно освоје Троју“ (стр. 133).

У потпоглављу *Гиљфердинг: православци, католици и муслимани у Босни и Херцеговини сагледани етнички и лингвистички* кандидаткиња подвлачи да је путописац „истакао је чињеницу да су православни и латини (римокатолици) `две засебне друштвене целине`, и то `не само у религиозном погледу него и у лаичком, националном`, те, како би то потврдио, наводи да не износи хипотезе, већ примећује да у Босни и Херцеговини истоветност `језика, порекла и обичаја ништа не значи пред разликом конфесије` (Гиљфердинг 1996: 106)“ (стр. 134). Исто тако је и „приметио да је изједначавање народности са вером нешто више заступљено `у свести православног српског живља` (*ibidem*), па уколико би се православни Србин одрекао своје вере, истовремено би се одрекао и своје народности“ (стр. 135). Још једна занимљивост јесте и та да је Гиљфердинг био свестан потпуно исте језичке ситуације на читавом терену који је обилазио – напоменимо да је ову свест имао и Вук Караџић – те из тог разлога кандидаткиња каже: „Иако његови саговорници нису умели довољно добро да објасне разлику међу језицима, будући да нису били довољно образовани, нити лингвистички вични, путописац наводи да је реч о једном истом језику којег Срби римокатолици најчешће називају ознаком `нашки`“ (*ibidem*). У социолошком и културолошком погледу, путописац је указао на један детаљ који је кандидаткиња издвојила, с обзиром на то да показује прожимање различитих обичаја на делу у облику културног обрасца ког овде преносимо у целисти: „Када сарајевски трговац седи, жена и ћерка су дужне да стоје пред њим. Када му дође гост, жена и ћерка прилазе руци, послужују слатко, ракију и кафу. [...] Само једном годишње Сарајлија се разулари: на своје крсно име, тј. на дан када се, по српском обичају, празнује светитељ заштитник рода и дома. На славу се позива цео свет. Гости по турски прекрсте ноге уз ниске

столове [...]. Пије се до изнемоглости. Жене једу одвојено” (Гиљфердинг 1996: 76)“ (стр. 135–136). Такође његовом пажљивом оку нису промакли детаљи који се тичу богатог одевања хришћанки, да „начин живота босанских муслимана упућује на културолошки утицај Турака који имплицира хедонизам, препуштање доколици и уживању, најчешће уз кафу“, да „Турке који су дошли како би управљали земљом, Гиљфердинг приказује у изразито негативном светлу: наводи да је то посебан свет склон интригама и подмићивању (...) који не познаје језик становништва где су дошли, не труде се ни да га науче, те је сасвим природно да са локалним народом немају ничег заједничког“ (стр. 137–138). С друге стране, како наводи кандидаткиња, приметио је и то да је трговина у Босни углавном у рукама православаца те да је овај релативно имућан слој становништва пре био склон да води рачуна о својим интересима. Због тога је у том смислу „извео закључак како би свеукупни положај православаца у Босни био умногоме лакши и бољи, уколико би поменуто јединство постојало и међу свим осталим друштвеним групама, а не само трговцима“ (стр. 138). Ова и друга обавештења која је пружио о становништву и крајевима које је обишао у своме делу, према речима кандидаткиње, омогућила су једну квалитативну промену: „Ако је на почетку путописа истакнуто да о земљама у којима се путописац упутио није било података, што је и један од разлога за истраживање тих крајева, након објављивања делова Гиљфердинговог рукописа умногоме је представа о тим крајевима у Русији промењена“ (стр. 139).

Поптпоглавље насловљено *Гиљфердинг: Албанци и Срби у Старој Србији* доноси запажања руског путописца о односу ова два народа које је приметио у Призрену; понајпре, осим националне, постоји и религијска подвојеност уз следећу примедбу: „ Психолошки елемент окрутности код Албанаца муслимана не приписује религиозно-фанатичким разлозима, већ њиховој `природној необузданости` и `крволочном карактеру`“ (стр. 141). Кандидаткиња је навела како „Гиљфердинг Албанца оцењује као мањег тлачитеља у односу на потурице Словене јесте `његов[а] личн[а] равнодушност [...] према хришћанству и према исламу`, формиравши то мишљење `на основу сталних посматрања карактерних особина обају народа` (Гиљфердинг 1996: 157)“ (стр. 142). На истој тој страни (142) кандидаткиња истиче путопишчево запажање да Албанци муслимани редовно траже помоћ у српским манастирима у болести – слично запажање је оставила и Вестова у свом путопису приликом обиласка манастира Дечани – а да је сваки облик покушаја оскрнављења цркве или манастира богохулан чин који води ка „тешким казнама, попут `неизбежно[г] лудил[а] кривца`, те су монаси настојали да `то веровање одржавају међу Албанцима` (Гиљфердинг 1996: 167)“. Исто тако, „приликом посете Ђаковици“, назначава кандидаткиња, „путописац уочава како је друштвени живот Албанаца подређен строгим правилима која владају у фису, примећујући међусобну повезаност чланова фиса и његову сложеност као посебног друштвено-организационог и културног феномена“ (*ibidem*), при чему „се на челу фиса налази старешина који се бира на збору у коме учествују старешине свих породица које сачињавају фис. Међутим, уколико не дође до слагања око избора старешине могуће је да дође и до поделе фиса. Тада долази до престанка сродства међу новоформираним фисовима“ (стр. 143). За Гиљфердинга је од посебне важности била социолошка и културолошка чињеница да „очување фиса или, боље рећи колективитета, представља једну од основних одлика патријархалних друштава, где појединац има значај само као припадник групе, тачније колективитета. Када је реч о традиционалним мушко-женским односима унутар породице и фиса, приметио је да жена нема посебних права, сем што, након мужевљеве смрти `остаје члан фиса у коме се родила` (Гиљфердинг 1996: 148), што је такође у складу са одликама патријархалних друштвених односа“ (стр. 144). Кандидаткиња такође указује да је путописац „описао и начин друштвеног и правног повезивања чланова једног фиса: њихова главна карика јесте крв, односно крвно сродство, које и упућује на везаност чланова. У случају да дође до проливања крви, фис нужно мора да реагује и то тако што се пролива нова крв чиме се отвара круг крвној освети“ (стр. 145). Овај веома важан спор се, по Гиљфердингу (1996: 148), може решити тако „да онај који је пролио

крв дође у кућу најближег рођака убијеног и пружи своју пушку речима `убиј ме`, док у случају да се двојица Албанаца посвађају, постоји могућност да своје размирице реше двобојем, у присуству оба фиса“ (стр. 146).

Потпоглавље *Едит Дарам: Црногорци, Срби и Албанци* је веома обимно и студиозно, будући да разматра бројне уочене културолошке, психолошке и карактерне одлике трију народа о којима је указана списатељица известила. Овде ћемо се осврнути, због ограничености простора, на неке од њих које је кандидаткиња навела. Тако је код Црногораца ношење оружја не само саставни део њихове народне ношње, већ је и „посебно културолошко, психолошко и друштвено“ средства за исказивање њиховог статуса, с обзиром на то да „воле своје пушке као своју дјецу“, па су се и изложбе оружја одржавале `десет пута годишње, недјељом или на неки вјерски празник` (Дарам 1997: 215)“ (стр. 146). Затим, ту је развијање осећаја јунаштва према узорима из прошлости од малих ногу што се, према Дарамовој, наставља и касније, а кандидаткиња наводи: „Увиђа и колико се домаће становништво држало поносито и колико се млађи нараштаји поносе својим ветеранима. Такве сцене су за њу веома дирљиве. Показујући на седог човека, који седи `скоро беспомоћан на свом кућном прагу`, Црногорци исказују крајње дивљење и поштовање према њему као борцу и јунаку, изјавама да је велики јунак и како ће стећи углед великог јунака итд. (Дарам 1997: 215)“ (стр. 147). Ту је још и црногорски осећај према вери и њеном дубоком поштовању, а када је реч о самим друштвеним односима „ауторка је приметила како међу народом влада ред и стабилност, што се огледа у чињеници да им нису потребни адвокати, односно да све спорове решавају између себе“ при чему је фигура књаза, односно краља, за Црногорце била од велике важности у социолошком и друштвено-политичком погледу (стр. 148). У разматрању Срба и Црногораца Дарамова, према речима кандидаткиње, „попут Гиљфердинга који је уочио разлике међу православним становницима Босне, Херцеговине и Старе Србије, и Дарам износи одређена поређења, указујући на културолошке, обичајне, друштвене разлике међу српским становништвом у Црној Гори и у Србији. Црногорце сматра најбољим представницима великог српског царства, јер су се истицали борбом против Турака, усредсређени ка постизању свога циља, ослобођењу нације“ уз опаску да „Црногорац се увриједи ако туђин критикује нешто србијанско. С друге стране, Србијанац обично покушава да уздиже себе до неба на штету својих рођака, и говори о Црногорцима као о дивљем племену. У томе он кобно гријеши` (Дарам 1997: 212)“ (стр. 149). За Србе, односно Србијанце, пише даље кандидаткиња, Дарамова је приметила како их одликују „карактерне особине као што су лењост, успореност, лежерност, у односу на Црногорце код којих не увиђа такве особине“ (стр. 150) – овде је реч не толико о усвојеној стереотипији, колико пре о њеном личном утиску који се, међутим, уклапа у општу стереотипну слику о Црногорцима и код Срба и код других њима суседних народа – те да је институција кафане у Србији веома присутна. Кандидаткиња је увидела да је Дарамова пронашла две заједничке одлике код оба народа: „прва је у тежњи ка ослобођењу од турског ропства, а друга је у гостопримљивости“ као и једну разлику: „Према њој, за Србију важи да је видно окренута тежњи ка тзв. европеизацији, којом је била изложена на крају 19. века, тачније ка осавремењивању како српског, тако и балканског друштва“ (*ibidem*). У опису црногорског ора Дарамова је пронашла сличности са шкотским плесом који је тесно повезан са гајдама, док је гусле означила „слабим инструментом“ (стр. 151). На истој страни кандидаткиња износи ауторкино запажање да код Црногораца постоји „неограничено поверење које влада међу њима у виду потребе да не крију свој приватни живот од других“ те да је забележила како су Црногорке разумеле своју [друштвену] позицију и, као што су мушкарци хвалили своје жене, тако су и оне величале своје мужеве. На сличан начин мушкарци су се подједнако односили према својим женама“. У Србији је Дарамова доживела својеврсни културни шок због успореног начина живота као и због одсуства потребе људи да пешаче, односно ходају, док је Београд и даље носио ознаке оријенталног начина живота, као и Ниш који је одисао културолошким утицајем Турака (стр. 152). Сходно наводима кандидаткиње, Дарамова, управо

„указујући на компликоване и спољне и унутрашње односе на Балкану између ондашњих балканских држава, примећује да се сва сложеност спољних односа прелива на изванредан начин и на сложеност унутрашњих односа у Србији. То се најбоље види у њеној јасној констатацији да је Србија растрзана сукобима `око тога којој од Сила је паметно да се приклони`” (стр. 154), при чему ипак „се ставља у заштиту балканских народа, изнова осуђујући Турке и указујући истовремено на историјску, моралну и политичку одговорност великих сила“ (стр. 155) уз истовремено наглашавање да и „сами Албанци `са неповерењем гледају на било какав покушај Турске да оснажи своју власт над њима (Дарам 1905: 203)“. Занимљив је и начин описа Дарамове физиогномије Албанаца: осим што су „дивљи“, они „обично брију главу или бар теме, остављајући околну косу или само дуги увојак косе. `Према народном вјеровању, дуги прамен косе треба да служи као дршка за коју се носи глава кући кад се одсијече` (ор. cit., 66)“, затим указује да „постоје два типа, `тамнији и светлији` (ор. cit., 191-192) (стр. 156), а како истиче кандидаткиња, „када Едит Дарам размишља о Албанцима, доживљава их и одређује као `једн[у] преисторијску заједниц[у] непромијењених људских бића“ (стр. 157). У вези са положајем жена код Албанаца, истиче кандидаткиња, Дарамова „за њих бележи како живе врло тешким начином живота, што нарочито важи за рурално становништво“ (стр. 158). Размишљајући о Скадру, Дарамова, примећује кандидаткиња, изнела је следеће виђење: „Сада Турчин држи Скадар, Албанац га назива својим, а Црногорац никада није заборавио да је он некад чинио дио великог Српског царства” (Дарам 1997: 76) (стр. 160). Посебна је занимљив следећи етнокултуролошки податак који се данас може схватити, условно речено, само као куриозитет: боравећи међу Албанцима, Дарамова је записала „како је имала прилике да се сретне са породицама у којима има и муслимана и хришћана. Речено јој је да се неки од њих још заклињу Богородицом, иако су муслимани, да у многим селима једни другима деле црвена јаја за Васкрс. Њено објашњење такве праксе проистиче из чињенице да су ислам примили релативно скоро и да га схватају на врло површан начин“ (стр. 162). Поред бесе, као посебног културолошког и друштвеног чиниоца Албанаца, Дарамова је истакла, а кандидаткиња подвукла, „да се религија код Албанаца схвата као мање важна, ова ауторка указује и у својој другој књизи, скрећући пажњу на разлику између Албанаца са једне, те Срба и Бугара са друге стране: `Србину муслиману и Бугарину муслиману сваки осећај националне припадности избрисан је моћним исламом` (Дарам 1905: 203)“ (стр. 166).

У потпоглављу *Идеализована слика Јужних Словена у путопису Ребеке Вест* кандидаткиња је указала на погледе Вестове изнете у вези са Јужним Словенима, понајпре Србима, и о њиховој улози и значају у стварању и развијању нове државе Краљевине Југославије, о којима, међутим, како је и сама назначила, није готово ништа знала док није дошла на Балкан. Кандидаткиња је посебно истакла то што Вестова, „док критикује имеријалистичку хегемонију спровођену над Јужним Словенима, ипак и даље остаје заговорник политичке идеје о јединству балканских Словена“ (стр. 170). Њени политички погледи о будућности Југославије онога доба се умногоме ослањају на погледе и мишљења Константина (Станислава) Винавера и разлога „зашто су јој они неретко били блиски“, како истиче кандидаткиња, мада је, са друге стране, запазила и то да „док верује у исправност постојања нове заједнице, истовремено тој заједници не предвиђа блиставу будућност или, боље је рећи, увиђа многобројне препреке на путу успостављања складне заједнице чији становници заслужују да буду срећни“ (стр. 171). О Словенима са Балканског полуострва Вестова је изнела своје мишљење које кандидаткиња истиче кроз две чињенице; прва је да „сагледавајући културолошки, а понајпре психолошки, људе са Запада и Словене на Балкану, назначила је да су Словени склони да опробају `разне врсте понашања само да би видели да ли су од света таме или од света светлости`, док су, `заправо, предани расправи и експерименту што Запад сматра излишним, а будући да то може бити и болно, и морбидним` (Вест 2017: 133)“ (стр. 172), а друга је да се „културолошка позадина односа [мисли се на међунационалне]

огледа у одређењу идентитета народа, где се као важан елемент идентитета издвајају традиција, обичаји, али и религијска припадност“ (стр. 172).

У потпоглављу под насловом *Ребека Вест о Хрватима, Србима, Црногорцима, Босанцима и њиховој историји* кандидаткиња настоји да прегледно укаже на виђења Вестове о томе какав је (био) однос наведених народа према властитој и туђој историји, односно разматра како су се између себе ови народи посматрали и доживљавали. Њени записи отуда „довољно говоре у прилог афирмативним ставовима које изграђује према припадницима српског народа, српској историји, култури и традицији“ (стр. 177) уз један важан културолошко-историјски додатак: „Да није било Турака, византијска цивилизација преселила би се овде и процветала још једном у Српском царству, као што је велики део наше европске цивилизације прешао у Америку (Вест 2011: 625)“ (стр. 178). Вестова је остала чврсто опредељена по питању избијања Првог светског рата за шта не оптужује Србе и Србију чиме „заузима позицију гласноговорника и браниоца српског народа. На тим страницама путописа недвосмислено је изложено њено политичко мишљење“ (стр. 179). Када је реч о Црногорцима, она, „попут других аутора, на истоветан начин бележи да је то један, пре свега, храбар народ. Реч је о карактеризацији у моралном погледу, где се чојство и јунаштво дубоко поштовало и ценило“ (*ibidem*), при чему, како наводи кандидаткиња осврт Вестове, „лепота мушкараца и жена `далеко превазилази легенду испредену о њој`, док уочава симетрију лица и фигуре, `богатство у коси, очима, тену и зубима` (op. cit, 716), што одговара њеном схватању о здравим, жилавим припадницима словенске расе, који пркосе историјским дешавањима и тешкоћи живљења“ (стр. 181).

Претпоследње поглавље докторске дисертације носи наслов *Однос путописаца (Гиљфердинг, Дарам и Вест) према епској књижевности и митовима на Балкану* (стр. 184-193) и у њему кандидаткиња настоји да прикаже прегледно, контрастивно и детаљно колико су поменути путописци исказали своје интересовање за народну епiku балканских народа као и за њихова народна веровања која су запазили и потом у своја дела унели. Тиме су директно показали колико је народна балканска култура (била и остала) суштински разноврсна и богата, с једне стране, колико је дубоко уткана у свакодневни живот, менталитет и рад балканских народа, с друге, те колико их она обележава и истиче као засебне, непоновљиве, а у многим сегментима и веома блиске, сличне, са треће.

Последње поглавље докторске дисертације кандидаткиње *Закључак* (стр. 194–211) настоји да сумира кандидаткињина запажања у вези са свим важним одликама које је запазила током анализе трију путописа, истакавши да „сагледавањем ових путописних дела и критичким освртом на њих, могу се уочити и значајни културолошки и етнографски описи и сведочанства који одређују крај деветнаестог и почетак двадесетог столећа, са освртом и на шире културне и друштвено-политичке односе. Како смо преко ставова поменутих путописаца истакли и њихова размимоилажења према одређеним друштвено-историјским догађајима, а не само њихове заједничке ставове, додатно смо указали и на различите углове гледања на сам Балкан и балканске народе, те спорења које ово подручје и данас изазива“ (стр. 193). У свим овим погледима не треба занемарити ни званичне друштвено-политичке и културно-образовне обрасце средина из којих су путописци потекли и у којима су се формирали, а који се провлаче кроз свако дела што умногоме условљава да се балкански алтеритет(и) сагледавају и доживљавају нужно различито. А уколико имамо у виду да су ови „путописи писани у првом лицу, те да стога обилују субјективним импресијама“ (стр. 195), онда је у њима незаобилазна и лична, понекад и сасвим пристрасна, нота и став путописца што умногоме значи да путопис није (и не може бити) апсолутно објективно дело, ма колико аутор тежио да буде уздржан, неутралан и прецизан у својим излагањима, приказивањима и тумачењима. Кандидаткиња је такође указала на то да „када сагледавамо поменута путописна дела, можемо рећи да су сви аутори подједнако истакли поједина слична запажања како о Балкану као целини, тако и о балканским народима“ (стр. 197) уз напомену да разматрани „путописи пружају слику о

ондашњој друштвено-политичкој и културној клими на различитим деловима Балканског полуострва, дајући тиме и приказ духа тог времена“ (стр. 204). Али исто тако ови путописи показују и својеврсну контрадикторност исказану преко запажене заједничке културолошке и социолошке црте: с једне стране, истиче кандидаткиња, налази се добро позната „позитивна емоција, то је гостопримљивост и неизмерна срдачност, [а са друге] негативна, међусобна мржња и нетрпељивост међу балканским народима“ (стр. 206). На крају кандидаткиња запажа и то како „су сви разматрани путописци у својим делима покушали да читаоцима осветле начин живота балканских народа, где можемо уочити и готово типска места и понављања, величање њихове борбе с Турцима, истицање слободе и тешких услова живота. Анализом њихових карактерних особина, путописци су подједнако тежили да пруже свеобухватнију слику и менталитета балканских народа“ (стр. 210).

На крају на странама 212–235 налази се приложен списак релевантних библиографских јединица коришћених у писању ове докторске дисертације, а затим следе кратка биографија кандидаткиње као и три одговарајућа прилога.

VIII ОСТВАРЕНИ РЕЗУЛТАТИ И НАУЧНИ ДОПРИНОС ДИСЕРТАЦИЈЕ

Генерално узевши, истина је да су путописи Александра Фјодоровича Гиљфердинга, Мери Едит Дарам и Ребеке Вест анализирани до сада у многобројним научним радовима и у извесном низу докторских теза на нашим просторима искључиво одвојено, и то првенствено у контексту отвореног питања о путопису као књижевној форми и врсти, контексту имагологије – конкретне слике Балкана у западној књижевности, питања и перцепције Другог као и културне историје Балкана. Сва три разматрана аутора сагледана су и у једном ширем оквиру који укључује студије о путописима о Балканском полуострву (и/или о Старој Србији), анализе западних представа о овом поднебљу или о историјско-антрополошком наративу о Балкану и о балканским народима где се поменути аутори (и њихови путописи) сагледавају или као део једне веће или као део једне мање групе аутора која се бавила овим питањима. Имајући у виду да је докторска теза кандидаткиње Иване Стојановић Шешлак посвећена интегралној анализи ова три аутора – њихова одабрана дела сагледава као једну јединствену, међусобно повезану и условљену целину – овакав опсежан приступ представља први такав до сада предузет подухват.

Из тог разлога може се рећи да се научни допринос кандидаткиње Иване Стојановић Шешлак огледа понајпре у настојању да пружи минуциозан преглед свих друштвено-политичких, културолошких и историјских чинилаца са којима су се путописци сусрели током боравка на Балкану а који су на свој начин утицали на светоназоре поменутих трију аутора и на њихову промену. Исто тако, у тези су Гиљфердинг, Дарамова и Вестова представљени и као три различита представника земаља из којих долазе (Русије и Велике Британије), истовремено и као три различита погледа и приказа културолошко-антрополошке и историјске слике Балканског полуострва, околности живота, обичаја и карактеристика балканских народа у три различита, а опет релативно блиска (сагледано с историјске тачке гледишта) периода. Александар Гиљфердинг боравио је на подручју Балкана у другој половини 19. столећа, Едит Дарам на самом почетку прве половине 20. столећа а Ребека Вест у првој половини тог истог столећа (прва њена посета је била 1936. године).

Главни научни допринос ове докторске тезе састоји се у опсежној анализи која је посвећена и контрастивном и компаративном приказу наведених путописних дела уз указивање како на уочене заједничке особине, тако и на запажене разлике у приказивању, тумачењу те приближавању и Балканског полуострва, у својству мало познатог пре можда културног него географског поднебља, с једне стране, и савремених балканских народа, с

друге. Отуда сваки од ових путописа јесте својеврсни покушај да се пружи одговор на питање да ли заиста постоји једна заједничка балканска култура те колико су балкански народи конвергентни и/или дивергентни између себе. У одговорима на ова и на друга питања, разматрани путописци изнели су своје ставове који проистичу и из објективне чињенице да је свако од њих имао своје миљенике, народе које је због својих властитих преференција настојао да прикаже у бољем (и лепшем) светлу.

Због тога је кандидаткиња Ивана Стојановић Шешлак главни фокус у својој раду усмерила на неколико важних питања, као што су: какав је био њихов доживљај уметности и културе балканских народа, у којој мери су запазили утицај других култура, тачније култура освајача који су стизали у различито време и потом утицали на балканске народе, те на који начин су ова три путописца доживела и представила балканске народе. Свакако ништа мање значајно је и питање да ли су успели да разбију стереотипију о Балканском полуострву и о (балканском) алтеритету – колико се може видети из приложеног, они то и јесу у извесној мери успели путем изношења бројних примера чиме су указали на низ за оно време апсолутно непознатих података из живота и рада балканског становништва уз освртање на њихове културолошке, психолошке, обичајне и карактерне особине те животне праксе. Обрађујући пажњу управо на ове драгоцене податке, кандидаткиња је успешно показала да су све такве информације биле апсолутно квалитативна новина и да су дале значајан допринос како у општем, тако и у посебном разумевању историјских, друштвено-политичких и културних кретања и односа не само када је реч о односима између самих балканских народа, него и када је реч о односу балканских народа према Европи те „цивилизоване“ Европе према њима, „примитивнима“. Међутим, по природи ствари, смер посматрања је неминовно увек линеаран, из правца, односно тачке гледишта самог путописца, мада је тачно да се ту и тамо у путописима провлаче и супротни смерови а што се једино види у оним сегментима када се путописци позивају на речи и објашњење Балканаца у вези са неком проблематиком или темом разговора. У том контексту, сагледавање путописаца „феномена Балкан“ као и сва њихова настојања да на што бољи, разумнији и, колико је то било могуће, истинит начин протумаче и објасне прилично замршене односе између самих балканских народа у друштвено-политичком те социолошко-културолошком погледу свакако су допринели да се јавно мњење њихових средина додатно упозна са (тада) „најмање познатим ћошком Европе“ и да се унеколико промени њихов искључиво негативан стереотипни став како према Балканском полуострву, тако и према разматраним балканским народима.

IX ПРОВЕРА ОРИГИНАЛНОСТИ ДОКТОРСКЕ ДИСЕРТАЦИЈЕ

На основу *Правилника о поступку провере оригиналности докторских дисертација које се бране на Универзитету у Београду* и налаза у извештају из програма *iThenticate*, којим је извршена провера оригиналности докторске дисертације „**Доживљај Балкана и балканских народа у делима путописаца – Александра Ф. Гиљфердинга, Мери Едит Дарам и Ребеке Вест**“ аутора **Иване Стојановић Шешлак**, констатовано је да утврђено подударње текста износи **5%**.

Овај степен подударности последица је **навођења општих места, података као и поштовања свих правила у вези са преузимањем цитата и позивањем на ауторе из коришћене библиографије**, што је у складу са Чланом 9. Правилника.

На основу изнетог, а у складу са ставом 2 Члана 8. *Правилника о поступку провере оригиналности докторских дисертација које се бране на Универзитету у Београду*, извештај указује на оригиналност докторске дисертације, те се прописани поступак припреме за њену одбрану може наставити.

X ЗАКЉУЧАК И ПРЕДЛОГ

Комисија за оцену докторске дисертације констатује да је дисертација „Доживљај Балкана и балканских народа у делима путописаца – Александра Ф. Гилфердинга, Мери Едит Дарам и Ребеке Вест“ кандидаткиње **Иване Стојановић Шешлак** оригинално и самостално научно дело и да су се стекли услови за њену јавну одбрану.

Комисија стога предлаже Наставно-научном већу Филолошког факултета Универзитета у Београду да прихвати с позитивном оценом Извештај о оцени докторске дисертације под насловом „Доживљај Балкана и балканских народа у делима путописаца – Александра Ф. Гилфердинга, Мери Едит Дарам и Ребеке Вест“, коју је урадила кандидаткиња **Ивана Стојановић Шешлак** под менторством др **Предрага Мутавцића** и да је, у складу са прописима, упути Већу научних области друштвено-хуманистичких наука Универзитета у Београду на разматрање.

ПОТПИСИ ЧЛАНОВА КОМИСИЈЕ:

1. _____
др Ана Елаковић Ненадовић,
председник Комисије

2. _____
др Мерима Кријези,
члан Комисије

3. _____
др Бојан Јовић,
члан Комисије